

АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

На правах рукопису

КОСІКОВА Олена Віталіївна

СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНА СТРУКТУРА СУБСТАНТИВНИХ
ВТОРИННИХ СЛОВОСПОЛУЧЕНЬ

10. 02. 01

А в т о р е ф е р а т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1994

00801702 (I)

Робота виконана у відділі граматики Інституту української мови АН України

Науковий керівник – доктор філологічних наук, професор
К.Г. Городенська

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук,
професор М.Я.Плюж

кандидат філологічних наук
старший науковий співробітник
Н.М. Сологуб

Провідна установа – Вінницький державний педагогічний
інститут ім. М.Островського

Захист відбудеться 19 квітня 1994 року о 15 годині на за-
сіданні спеціалізовані ради Д.016.28.01 для захисту дисер-
тацій на здобуття наукового ступеня доктора філологічних
наук при Інституті мовознавства ім. О.О. Потебні АН України
252001, Київ I, вул. Грушевського, 4

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Інституту
мовознавства АН України

Автореферат розісланий "17" березня 1994 р.

Учений секретар
спеціалізованої ради
доктор філологічних наук

Н.Г.Озерова

Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що проблема словосполучення як синтаксичної одиниці, незважаючи на постійний до неї інтерес, продовжує залишатися адекватно не роз'язанов. У працях класиків російського та українського мовознавства ця проблема досліджувалась по-різному. Одні з них, зокрема О.О.Потебня^{1/}, взагалі не вважали словосполучення окремим об'єктом синтаксичної науки. Інші вкладали в поняття словосполучення різний зміст, отожднюючи його з простим реченням, або з синтаксичним поєднанням слів, що включає й цілісні висловлювання.

Новий крок у розвитку теорії словосполучення зробив О.О.Шахматов, який почав розрізняти закінчені й незакінчені словосполучення^{2/}, отожднюючи закінчені словосполучення з реченнями, а незакінчені з частинами речень.

Поворотним етапом у розвитку синтаксичної науки і теорії словосполучення зокрема було вчення В.В.Виноградова, який досліджуючи проблему взаємовідношень семантики і синтаксису, чітко розмежував поняття словосполучення і речення^{3/}.

Погляд на словосполучення як на синтаксичну одиницю, що виділяється у складі речення, зазнав еволюції, внаслідок чого воно почало розглядатися вченими у двох аспектах. з одного боку, словосполучення визначається як номінативна одиниця, утворена сполученням двох або кількох повнозначних слів. Такий підхід дає підстави класифікувати словосполучення за кількістю наявних у його структурі компонентів і синтаксичних зв'язків між ними на прості і складні, як О.С.Мельничука^{4/}, на прості, складні і комбіновані, як у Н.Ю.Шведової^{5/}. З другого боку, словосполучення тлумачиться як організоване на базі синтаксичного зв'язку сполу-

1/ Потебня А.А. Из записок по русской грамматике. - М.: Учпедгиз, 1958. - Т. I. - с.77.
 2/ Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. - Л.: Учпедгиз, 1941. - с.374-378.
 3/ Виноградов В.В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. - М. - Л.: Учпедгиз, 1975. - с.238.
 4/ Мельничук О.С. Теоретичні питання синтаксису /Сучасна українська літературна мова. Синтаксис. - К.: наукова думка, 1972. - с.51.
 5/ Шведова Н.Ю. Активные процессы в современном русском синтаксисе. - М.: Просвещение, 1966. - с.4

чення повнозначного слова і словоформи. Велика увага, зокрема у дослідженнях В.В.Виноградова, приділялась розгляду двокомпонентних словосполучень, що організовані на базі підридного зв'язку між головним і залежним компонентами. Детально розглядалися відмінності у семантиці словосполучень, організованих синтаксичним зв'язком згодження, керування і прилягання між компонентами. Учені вказували на вирішальну роль семантичної пов'язаності слів при визначенні синтаксичного зв'язку прилягання, на критерії розмежування синтаксичного зв'язку слабкого керування від прилягання. В.О.Белошапкина, зокрема, відзначала, що синтаксичний зв'язок прилягання між компонентами словосполучення зумовлений їх лексичним наповненням¹. Г.О.Золотова звертала увагу на словосполучення, у яких поєднання головного і залежного компонентів базується не на граматичному підпорядкуванні, а на смислової координації, синосемантичності поєднаних компонентів². Синтаксичні одиниці, у яких представлений підридний зв'язок прилягання, вона визначає як "аналоги словосполучень".

У граматиках синтаксичний зв'язок слабкого керування, на відміну від прилягання розглядався у граматичному аспекті. Прилягання характеризувалось тим, що зумовлювало функціонування відмінкової форми залежного компонента словосполучення як "потенційного прислівника" або "потенційного прикметника".

На сучасному етапі розвитку синтаксичної теорії словосполучення розглядається здебільшого як поєднання двох і більше слів, пов'язаних між собою граматично і за змістом. У синтаксисі визначено чотири критерії класифікації словосполучень:

1/ за частиномовною належністю головного слова /субстантивні, дієслівні, прислівникові, числівникові і замиєнникові словосполучення/; 2/ за синтаксичними відношеннями між компонентами у словосполученні /об'єктні, атрибутивні і обставинні словосполучення/; 3/ за характером синтаксичного зв'язку між компонентами /підридні і сурядні/; 4/ за ступенем синтаксичної спаяності компонентів у словосполученні /синтаксично вільні, син-

1/ Белошапкина Н.Ю. Современный русский язык. Синтаксис.

- М.:Выш. школа, 1977, - с.301

2/ Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. - М.: Наука. - 1982. - с.55

таксично нечленовані/. У деяких дослідженнях предикативний зв'язок виділявся як один із типів підрядного зв'язку між компонентами у словосполученні поряд із сурядним і підрядним.

Характерно, що на попередніх етапах розвитку синтаксичної науки основна увага приділялась морфологічному і формально-граматичному аспектам дослідження словосполучень як синтаксичних одиниць. Розвиток теорії функціонального синтаксису відсунув формально-граматичний підхід як аспект вивчення і опису синтаксичної системи мови на суто формальній основі, тому що при ньому ігнорувалася семантична структура мовної одиниці. Спроби опису словосполучень лише з позицій формально-граматичного рівня мови не дали позитивного результату, бо не створили цілої картини зв'язку семантики словосполучень з її формально-граматичним вираженням.

Сучасна лінгвістика, що характеризується пошуком системи в багатоварусній структурній організації мови, прагне створити класифікацію синтаксичних одиниць з урахуванням не лише їх структурних, морфолого-синтаксичних рис, але й змістових. Посилилась увага до складних взаємовідношень, які існують між формально-граматичним функціонуванням словосполучення і його семантичною структурою.

Семантичний підхід до розгляду словосполучень з позицій функціонального синтаксису вперше в українському мовознавстві був запропонований у працях І.Р.Вихованця^{1/}. Розглядаючи проблему реалізації семантики словосполучення, що визначається як одиниця першого рівня членування речення, І.Р.Вихованець розглядає словосполучення у проєкції на виділені ним у структурі речення власне-семантичний, семантико-синтаксичний, формально-граматичний та власне-комунікативний рівні. Ці яруси, перебуваючи у різних взаємовідношеннях, мають неоднаковий стосунок до змісту і формальної організації словосполучень. Елементами власне-семантичного ярусу мови учений вважає семантично елементарні речення^{2/}, які, поєднуючись різними типами власне-семантичних відношень, утворюють семантично складні конструкції.

І.Р.Вихованець обґрунтував поняття словосполучення як вторинної синтаксичної одиниці, що не виділяється у структурі ядерних

1/ Вихованець І.Р. Прийменникова система української мови. -

К.: Наукова думка, 1980. - с.24-32.

2/ Вихованець І.Р., Русанівський В.М., Городецька К.Г. Семантико-синтаксична структура речення. - К.: Наукова думка, 1983. - с.122.

речень^{I/}, а є результатом трансформацій семантично елементарних або семантично складних структур. Він уперше розглянув субстантивні словосполучення у зв'язку з семантичною валентністю опорного компонента, що зумовлена валентним поєднанням компонентів у семантично елементарному реченні.

І.Р.Вихованець виділив у синтаксичній системі мови два основних типи словосполучень: одні утворюються внаслідок реалізації семантико-синтаксичної валентності опорного компонента, другі - є результатом редукції компонентів речень.

Субстантивні вторинні словосполучення, що утворюються внаслідок синтаксичної редукції присудкового або підметового компонента речення і виділення яких не зумовлене власне-семантичною валентністю предиката семантично елементарного речення, організовані на формально-граматичному рівні мови підрядним прислівним зв'язком прилягання між головним і залежним компонентами. Такі словосполучення називаються вторинними. Формально-граматичний зв'язок між компонентами у вторинному словосполученні, на відміну від первинного, або власне-словосполучення, не відповідає у власне-семантичному ярусі мови валентному поєднанню предиката семантично елементарного речення з окремим аргументом. Погляд на субстантивне вторинне словосполучення як на окрему, поряд з субстантивним первинним, синтаксичну одиницю визначає підхід до його дослідження як до багаторусної одиниці з урахуванням особливостей його функціонування на семантико-синтаксичному і формально-граматичному рівнях мови.

I/ У структурі ядерного або семантично елементарного речення як одиниці власне-семантичного рівня мови І.Р.Вихованець виділив предикатні семантими дії і стану, а також 18 типів аргументів: семантими діяча, адресата, експерієнсива, об'єкта, результата, знаряддя, засобу, носія всеохоплюючого фізичного стану, ідентифікатива, компонентива, композитива і локатива. Пізніше учений уточнив запропоновану класифікацію і виділив у проєкції на семантико-синтаксичний рівень мови такі предикатні синтаксеми елементарного речення, як предикати дії, процесу, стану, якості, локативні предикати і предикати кількості, а також субстанціальні синтаксеми елементарного речення із значенням суб'єкта, об'єкта, адресата, інструменталія і локатива /Вихованець І.Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наукова думка, 1992. - с.98-130/.

Теоретично обґрунтована І.Р.Вихованцем ідея про похідний, вторинний характер словосполучень в українському мовознавстві була апробована і конкретизована К.Г.Городенською у зв'язку з дослідженням синтаксичної деривації^{1/}. Проте реалізувати цю ідею на широкому масиві певного типу словосполучень поки що не вдалося. Спеціального цілісного дослідження семантико-синтаксичної структури словосполучення як багаторусної одиниці ще немає. Зважаючи на це, актуальним видається, спираючись на розроблені українськими мовознавцями теоретичні засади, встановити статус похідних синтаксичних одиниць, дослідити складний багаторівневий механізм формування одного з основних типів словосполучень – субстантивних вторинних словосполучень, представивши його у проєкції на власне-семантичний, семантико-синтаксичний та формально-граматичний рівні української мови. Такий підхід зумовив виділення базової структури для субстантивних вторинних словосполучень, яку формують реченнєві /елементарні і складні/ структури власне-семантичного і семантико-синтаксичного рівня, і безпосередньо твірної реченнєвої структури, яку представляють формально-граматичні прості та прості ускладнені /двоскладні й односкладні/ речення.

Викладені вище теоретичні засади свідчать про те, що в дисертаційному дослідженні застосований новий підхід до розв'язання проблеми словосполучення і субстантивного вторинного словосполучення зокрема. Він дасть змогу розкрити складне співвідношення між формально-граматичною і семантико-синтаксичною структурою словосполучення, закономірності формування семантико-синтаксичної твірної для субстантивного вторинного словосполучення реченнєвої структури.

Мета дослідження полягає в тому, щоб установити механізм та засоби формування субстантивного вторинного словосполучення, яке з власне-семантичного погляду співвідносне з семантично елементарним або семантично складним реченням.

Для реалізації цієї мети у роботі поставлені такі завдання:
1/ визначити поняття "субстантивне вторинне словосполучення";
2/ класифікувати субстантивні вторинні словосполучення за семантико-синтаксичним принципом;

1/ Городенська К.Г. Деривація синтаксичних одиниць. - К.: Наукова думка, 1991. - 192 с.

- 3/ установити типи семантично елементарних та семантично складних структур, що є базовими для формування субстантивних вторинних словосполучень;
- 4/ визначити особливості творення субстантивного вторинного словосполучення як вторинної синтаксичної одиниці;
- 5/ виявити залежність між семантикою субстантивних вторинних словосполучень і комунікативними умовами їх формування.

Наукова новизна дисертаційного дослідження полягає в тому, що це перша в українському мовознавстві спроба системного дослідження семантико-синтаксичної структури субстантивних вторинних словосполучень.

У роботі подана класифікація субстантивних вторинних словосполучень за семантикою головного і залежного компонентів, проаналізовані їх семантичні особливості, умови формування та засоби вираження.

Матеріалом для дослідження послужили різні зразки субстантивних вторинних словосполучень, безпосередньо взяті з текстів художнього, публіцистичного та наукового стилю сучасної української мови, а також субстантивні вторинні словосполучення, змодельовані автором.

Методи дослідження. Основним методом дослідження є гіпотетико-дедуктивний метод із застосуванням трансформаційного аналізу.

Теоретичне і практичне значення роботи. Дослідження семантико-синтаксичної структури субстантивного вторинного словосполучення дало змогу з'ясувати механізм відображення в мові складної взаємодії та взаємозв'язку явищ об'єктивної дійсності.

Вивчення мовних процесів, що спричиняються до формування субстантивних вторинних словосполучень, сприяє розв'язанню завдань системного опису організації синтаксичних одиниць.

Результати проведеного дослідження можуть бути використані при підготовці теоретичних робіт з семантичного синтаксису, граматики української мови та інших мов. Матеріалами та результатами дослідження можна скористатися при читанні лекційних курсів, а також написанні підручників і посібників з синтаксису сучасної української літературної мови.

Структура та зміст роботи. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літератури.

У вступі обґрунтовується актуальність дослідження, визначається наукова новизна, мета, завдання, методи дослідження, окреслюється коло досліджуваних проблем. Звертається увага на те, що субстантивні вторинні словосполучення є насамперед одиницями атрибутивного характеру, які виникають внаслідок трансформації семантико-синтаксичних реченневих структур для цілей атрибуції об'єктів і явищ дійсності, компресії висловлення. Атрибуція як синтаксичне явище не представлена на рівні семантично елементарних речень. Виникненню формально-граматичних атрибутивних відношень сприяє сама природа людського світобачення, а отже, і мовлення: сприйняття явищ, об'єктів навколишнього світу і похищеного стану людини у просторі, у часі, у певній визначеності.

У вступі узагальнено визначені особливості зв'язних для субстантивних вторинних словосполучень реченневих структур. У таких реченневих структурах підметовий компонент корелює з головним компонентом словосполучення. Це відбувається тому, що синтаксема, співвідносна з головним компонентом словосполучення, відповідає предметові думки, служить номінацією поняття, яке позначає головний компонент субстантивного вторинного словосполучення. Приприсудковий другорядний член твірного речення при утворенні словосполучення внаслідок втрати реченням своїх модально-часових характеристик переміщається у присубстантивну атрибутивну позицію. Отже, на формально-граматичному рівні приприсудковий компонент твірного речення функціонує як приіменниковий ад'єктив - залежний компонент субстантивного вторинного словосполучення, що пов'язується з головним компонентом синтаксичним зв'язком прилягання.

У першому розділі дисертаційного дослідження "Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і залежного компонентів" подається класифікація субстантивних вторинних словосполучень за семантикою залежного компонента. Підрядний прислівний зв'язок між компонентами у словосполученні корелює з трьома типами відношень між об'єктами у позамовній дійсності: це відношення включення, адресатні і локативні відношення. На власне-семантичному рівні мови відношення включення, що можуть відповідати різним семантично елементарним ситуаціям, відтворюються предикатними семантемами різних типів: предикатами якісного стану, коли два об'єкти у просторі пов'язані генетично або нерозривно, напр.: Лю-

Дива має руки; Квіти мають пелюстки; предикатами стану, що передають тимчасовий контактний зв'язок двох об'єктів у просторі: напр.: Учень має протфель; Хлопець має квіти; предикатами результативної дії, що зумовлює якісний нерозривний зв'язок двох об'єктів у просторі: Хтось зробив чашку з фарфору; Хтось зліпив коника з глини; предикатами результативної дії, що зумовлює тимчасовий зв'язок двох об'єктів у просторі, пор.: Хтось одягнув дитину в пальто; Хлопець одягнув куртку; предикатами композитивно-компонентизного стану, напр.: Тварина належить до класу ссавців; Блок належить до системи; ідентифікативного якісного стану, напр.: Дівчина є інженером; якісного стану-порівняння, напр.: Грибок немов парасолька; Сосни немов щітка. Всі ці семантично елементарні ситуації, що передають певне нерозривне або контактне відношення двох об'єктів у просторі, що сприймається зором людини, на семантико-синтаксичному рівні мови можуть бути представлені реченнями з предикатними синтаксемами, що об'єднані у роботі під загальною назвою предикатних синтаксем якісного стану. Якісність такого стану визначається під впливом комунікативного рівня мови на базі зорового сприйняття певного зв'язку двох об'єктів у просторі. Термін "синтаксема якісного стану" відтворює ті особливості предикатів досліджуваного типу, які характерні як для предикатних синтаксем якості, так і для предикатних синтаксем стану. Спираючись на розроблену І.Р.Вихованцем класифікацію предикатних синтаксем елементарного речення, можна виділити такі спільні риси предикатних синтаксем стану і якості : вираження ознаки предмета, цілісність охопленого предикатом часового відрізка, орієнтованість предиката на пасивний суб'єкт. Одна група предикатів досліджуваного типу за своїми параметрами наближається до предикатних синтаксем якості. Це предикати, що передають відношення генетичного або нерозривного зв'язку двох об'єктів у просторі, напр.: чоловік з бородою, комад з /довгими/ ногами, тварина з хвостом і под. Друга група предикатів за своїми характеристиками /а саме непостійністю, не абсолютністю або комунікативною зумовленістю ознаки предмета/ наближається до предикатів стану. Тобто можна говорити про певну перехідну зону між предикатними синтаксемами стану і якості, до якої і належать предикати досліджуваного типу.

Адресатні позамозні відношення між двома об'єктами, що

існують у свідомості мовців, виражені у семантично елементарних реченнях як станового, так і дієвого характеру. На семантико-синтаксичному рівні мови такі відношення представлені у структурі речень з предикатними синтаксемами адресатного стану. На відміну від предикатних синтаксем якісного стану, що відтворюють семантично елементарні ситуації генетичного нерозривного зв'язку або тимчасового контакту двох предметів в позамовній дійсності, що сприймається зором мовця, предикатні синтаксеми адресатного стану відтворюють зв'язок двох об'єктів, що існує лише у свідомості мовця, напр.: Будинок побудований для Петра; Ручка належить Василю; Андрій має машину і под.

Локативні позамовні відношення корелюють у семантико-синтаксичному ярусі мови з реченневими структурами, організованими на основі предикатних синтаксем локативного стану. Для локативних предикатів у роботі використовується термін "предикатні синтаксеми локативного стану", бо локативні предикати досліджуваного типу не становлять абсолютно нової щодо предикатів стану семантичної сутності, що уможливило в загальному плані класифікацію їх як предикатів стану.^{1/}

Великий масив становлять субстантивні вторинні словосполучення, що базуються на відношенні включення і на семантико-синтаксичному рівні мови представлені реченневими структурами з предикатними синтаксемами якісного стану. Це субстантивні вторинні словосполучення, залежний компонент яких виражає об'єктно-посесивну, композитивну, компонентивну семантику, семантику засобу покриття або одягу стосовно людей або інших живих істот, семантику посесивного цілого, партитивного цілого та ін. Реченнєві структури з предикатними синтаксемами якісного стану мають двокомпонентний набір субстанціальних синтаксем і породжують субстантивні вторинні словосполучення, у яких у ролі залежного компонента виступає друга, відмінна від синтаксеми носія стану субстанціальна синтаксема предметного значення, напр.: Стіл має ніжки; Чашка виготовлена з глини; Роса лежить краплинами та ін. Такі реченнєві структури формують словосполучення стіл з ніжками і ніжки стола, чашка з I/Вихованець І.Р. Цариси з функціонального синтаксису української мови. - К.: Наукова думка, 1992. - с.104.

глини, коаплини роси і под. Вплив комунікативного рівня мови на формування твірних для субстантивних вторинних словосполучень реченневих структур оприве витворенню речень з предикатними синтаксемами стану типу Хлопець має портфель; Робітник має інструмент і под., що породжують словосполучення хлопець з портфелем, робітник з інструментом або портфель у хлопця, інструмент у робітника.

Словосполучення, що виникають на базі адресатних відношень, поділяються на підтипи: словосполучення з об'єктно-адресатною і адресатною семантикою залежного компонента. Твірні речення з предикатними синтаксемами адресатного стану, напр.: Люди мають житло; Чоловік має город; Учень має ручку, внаслідок втрати модально-часових характеристик і формально-граматичного згуртування предикатних синтаксем адресатного стану породжують субстантивні вторинні словосполучення, відповідно: люди з житлом і житло людей, чоловік з городом і город чоловіка, учень з ручкою і ручка учня.

Словосполучення, що базуються на позамовних локативних відношеннях, на семантико-синтаксичному рівні мови відповідають реченням з предикатними синтаксемами локативного або процесуально-локативного стану. Напр. для субстантивних вторинних словосполучень типу стіл у кімнаті, квіти біля хати, стежка між рядами твірними є речення з предикатами локативного стану: Стіл знаходиться у кімнаті; Квіти є біля хати; Стежка пролягає між рядами, що відтворюють локативні позамовні відношення.

Розглядаються також випадки, коли відношення середовища або місця є характерним відношенням, що постійно супроводжує дію, яка відбувається, відбувалася між двома предметами, об'єктами дійсності. Тобто йдеться про супровідний, не виражений засобами мови у твірних реченнях характер деяких локативних відношень. Такий тип відношень зумовлює можливість утворення на базі семантично елементарних структур з предикатами дії субстантивних вторинних словосполучень.

Звертається увага на денотативні значення аргументних компонентів базових семантично елементарних речень, бо саме ці значення служать засобом розрізнення семантичного статусу предикатів, на відміну від їх формально-граматичної репрезентації. Предикати твірних для субстантивних вторинних словосполучень речень

протиставляються як за граматичними характеристиками, так і за контекстуальними особливостями.

Другий розділ роботи "Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів" присвячений розгляду субстантивних вторинних словосполучень складної семантико-синтаксичної структури. В основі покладено розроблену І.Р.Вихованцем класифікацію семантико-синтаксичних відношень у складнопідрядних реченнях. Такі речення породжують безпосередньо твірні для субстантивних словосполучень прості ускладнені речення з предикатними синтаксемами стану або процесу. Семантично складна базова реченнева структура зумовлює формування предикатної семантики залежного компонента субстантивного вторинного словосполучення. Головний і залежний компоненти перебувають при цьому у дериваційних зв'язках з елементарними реченнями власне-семантичного рівня мови, які в семантико-синтаксичному ярусі трансформуються у головну і підрядну частини базової складнопідрядної реченневої структури. Залежний компонент такого субстантивного вторинного словосполучення співвідноситься з детермінантною підрядною частиною складнопідрядного речення.

Присутність предикатних синтаксем стану або процесу у твірних для субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів реченневих структурах зумовлена тим, що предметом думки у реченні, а отже і головним компонентом у словосполученні, є іменник з предметним значенням, що виступає у функції субстанціальної синтаксеми носія стану або процесу, наприклад: Будинок побудований після війни — будинок після війни; Кнопка призначена для вмикання приладу — кнопка для вмикання приладу; Берева перебуває у певному стані восени — берева восени. Предикатна синтаксема таких речень виражає стан або процес узагальненого, рідше типового характеру стосовно носія, який у більшості випадків співвідноситься з конкретним часовим проміжком у позамовній дійсності.

За семантичним наповненням залежного компонента виділяються словосполучення з семантикою призначення, а також причинною, наслідковою, умовною, темпоральною, допустовою семантикою та семантикою відповідності залежного компонента. Ви-

значені й узагальнені ті власне-семантичні й семантико-синтаксичні процеси, що передують утворенню субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів.

Базою для субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів є трикомпонентна реченнєва структура, що складається з предикатної синтаксеми стану або процесу, носія стану або процесу і синтаксеми з детермінативним значенням. Синтаксеми предиката стану і носія стану функціонують у власне-семантичному ярусі мови як відповідні семантими семантично елементарного речення, яке поєднується різними типами власне-семантичних відношень з другим семантично елементарним реченням, напр.: Хтось збудував завод + Зима - Хтось збудував завод, коли була зима - Завод будувався взимку; Хтось використовує прилад + Хтось дав розпорядження - Хтось використовує прилад, бо хтось дав розпорядження - Прилад використовується, бо є розпорядження - Прилад використовується за розпорядженням і под.

Творення на базі речень субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів відбувається за таких умов:

1. Перше семантично елементарне речення у функції головної частини базового для субстантивного вторинного словосполучення складнопідрядного речення є реченням з предикатною семантикою власне стану або постає на семантико-синтаксичному рівні мови як речення з предикатною синтаксемою стану або процесу - результату дії, напр.: Береза перебуває у певному стані; Завод збудований; Лайка поставлена і под.
2. При поєднанні першого семантично елементарного речення з другим у ролі компонентів складнопідрядного речення предикатна семантика першого семантично елементарного речення зберігає свою домінуючу функцію у структурі складнопідрядного речення, а потім і простого ускладненого речення з детермінативним другою членом. Це означає, що власне-семантичні відношення між двома семантично елементарними структурами трансформуються в однібічні семантико-синтаксичні відношення, напр.: Береза перебуває у певному стані, коли осінь - Береза перебуває у певному стані восени; За-

вод збудований, коли закінчилось віна — Завод збудований після війни; Двійка поставлена, тому що хтось прогуляв — двійка поставлена за прогул і под.

8. Зв'язок детермінантного компонента з предикативним ядром у твірному реченні також передає позамовні відношення станового характеру, що зумовлене вживанням предикатної синтаксеми стану або процесу в ядерній частині складнопідрядного речення.

Субстантивні вторинні словосполучення з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів можуть утворюватися на базі таких власне-семантичних відношень, які трансформуються на семантико-синтаксичному рівні мови у відповідні однібічні семантико-синтаксичні відношення, зокрема причиново-наслідкових, умовно-наслідкових, темпоральних відношень та відношень відповідності, або з яких синтезуються однібічні семантико-синтаксичні відношення: з модально-пропозитивних у синтезі з причиново-наслідковими відношеннями; відношень тождності у синтезі з модально-пропозитивними відношеннями; причиново-наслідкових у синтезі з протиставленими відношеннями.

Окремо розглядаються субстантивні вторинні словосполучення з предметною семантикою головного компонента і означально-темпоральною або означальною семантикою залежного. Означальні відношення у більшості випадків є формально-граматичними відношеннями, що покривають на формально-граматичному рівні мови різні типи семантико-синтаксичних відношень. У складнопідрядному реченні з означальною підрядною частиною відношення між частинами є більш семантизованими, ніж формально-граматичні відношення у тому випадку, якщо головна частина складнопідрядного речення в цілому характеризується підрядною частиною. Трансформація семантико-синтаксичних темпоральних відношень у складнопідрядному реченні з детермінантною підрядною частиною у складнопідрядне речення з означальною підрядною частиною, що є базовим для словосполучення з означально-темпоральною семантикою залежного компонента, відтворює перебудову семантичного наповнення реалізованої ситуації, напр.: Ліс перебуває у певному стані тоді, коли осінь — ліс перебуває у певному стані, що має місце восени — ліс перебуває у певному стані восени —

ліо восени.

Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень з предметним значенням головного і предикатним значенням залежного компонентів відрізняється від семантико-синтаксичної структури субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою обох компонентів твірними для словосполучень реченнєвими структурами. При визначенні структури і семантичного наповнення безпосередньо твірного для субстантивного вторинного словосполучення речення має значення цілий ряд чинників:

- 1/ узагальнений щодо носія характер предикати і синтаксєми стану або процесу ядерної частини речення;
- 2/ тип власне-семантичних і семантико-синтаксичних відношень, до яких в основі твірного простого ускладненого речення;
- 3/ співвіднесеність ситуації, відтвореної у твірному реченні, з конкретним часовим проміжком або її абстрагованість щодо осі часу;
- 4/ при співвіднесеності ситуації з реальним часовим простором визначальним є характер стану або процесу з точки зору творців мовлення, а саме неконкретизований щодо носія характер станової ситуації / твірні речення з темпоральними, причинними, наслідковими, умовними семантико-синтаксичними відношеннями, відношеннями відповідності і призначення, а також допустовими відношеннями/ і конкретизований щодо носія характер станової ситуації / твірні речення з означальними і порівняльними семантико-синтаксичними відношеннями/.

У третьому розділі роботи "Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень з предикатною семантикою головного і залежного компонентів" розглядаються субстантивні вторинні словосполучення складної семантико-синтаксичної структури типу праця після війни, відпочинок за умови погоди, холод ночі, повінь думок та ін., які, подібно до словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів, утворюються на базі простих ускладнених з формально-граматичного боку реченнєвих структур. Але такі речення є односкладними неозначено-особовими, які в свою чергу утворені на основі базо-

них складнопідрядних речень. Субстантивні вторинні словосполучення робота сьогодні, свято після війни, приїзд весною є синтаксичними дериватами односкладних неозначено-особових речень

Працюють сьогодні; Святкують після війни; Приїдуть весною. Односкладність твірних речень зумовлена насамперед втратою суб'єктною синтаксемою комунікативної значимості, що сприяє її агортанню.

За семантичним неповненням залежного компонента виділяються словосполучення з темпоральною, причинною, наслідковою, умовною, цільовою, об'єктною, також семантикою відповідності і допустовою семантикою залежного компонента. На власне-семантичному рівні мови такі словосполучення корелюють, як і словосполучення з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонентів, з відповідними семантично складними реченнєвими структурами, утвореними на основі власне-семантичних відношень між семантично елементарними реченнями.

Окремо розглядаються субстантивні вторинні словосполучення з означально-темпоральною, означальною і порівняльною семантикою залежного компонента, твірними для яких є речення - трансформами складнопідрядних речень з означальною або порівняльною підрядною частиною, напр.: Туман спускається тоді, коли ранок - Туман спускається, до чого місце вранці - Туман спускається вранці - Туман ранку; Думки розгортаються, немов розгортається повінь - Думки розгортаються, немов повінь - Думки є немов повінь - повінь думок. У безпосередньо твірних реченнях для словосполучень з означальною або порівняльною семантикою залежного компонента прислівні другорядні члени означальної або порівняльної семантики є синтаксичними дериватами підрядної означальної або підрядної порівняльної частини складнопідрядних речень.

Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень з предикатною семантикою обох компонентів відрізняється від семантико-синтаксичної структури субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного компонента способом творення і характером твірних речень. Одна група субстантивних вторинних словосполучень цього типу, а саме словосполучення з темпоральною, причинною, наслідковою, умовною, просторовою, об'єктною, допустовою, цільовою семантикою і се-

мантикою відповідності залежного компонента формуються внаслідок редукції суб'єктивної синтаксеми твірного речення та подальшої субстантивної присудкового компонента речення. Субстантивні вторинні словосполучення з порівняльною семантикою залежного компонента і частина словосполучень з означальною семантикою залежного компонента є синтаксичними дериватами станових семантико-синтаксичних реченневих структур і виникають внаслідок формально-граматичної редукції їх присудкових компонентів. Ця відмінність зумовлена тим, що в першому випадку твірна реченнева структура виражає реально існуючу в часі ситуацію / Втрата врожаю через неготу; Будівництво у минулому столітті; Грім, що має місце весною/. У другому випадку - твірне для словосполучення речення базується на семантично елементарних ситуаціях, взятих у їх номінативному аспекті поза часовою визначеністю / Туман характерний для ранку; Весна приносить тепло/.

Акцентується увага на тому, що функціонування субстантивних вторинних словосполучень у складі речень зумовлене не тільки їх семантико-синтаксичною природою, а й комунікативними завданнями висловлення. Ад'єктивна позиція залежного компонента субстантивного вторинного словосполучення у більшості випадків є комунікативно зумовленою. Субстантивні вторинні словосполучення, на відміну від субстантивних первинних, переважно є одиницями мовлення, тобто вицленовуються тільки у складі речень і не є самостійними синтаксичними одиницями-конструкціями поза реченням. Як одиниці мовлення вони вицленовуються у реченні, зважаючи на комунікативні умови його формування і відображаються в актуальному членуванні речення. Субстантивні вторинні словосполучення виділяються у реченні тільки тоді, коли вони як одиниці мовлення перебувають у позиціях або теми, або реми речення, тобто обидва компоненти словосполучення належать до теми або до реми речення. Це залежить від того, до якої комунікативної частини речення належить головний компонент субстантивного вторинного словосполучення. Наприклад, у реченні Ті дощі у квітні // нам запам'яталися головний компонент субстантивного вторинного словосполучення дощі у квітні корелює з темою речення. Залежний від нього компонент у квітні, виконуючи роль синтаксичного ад'єктива, також виступає у позиції теми

речення. Це зумовлене тим, що субстантивне вторинне словосполучення в цілому завуальовує речення, яке втратило модельно-часові характеристики і комунікативну членованість. Якщо потенційний залежний компонент відірваний від головного темо-ремним членуванням, то це свідчить про те, що словосполучення у реченні не виділяється, а отже, потенційні головний і залежний компоненти не об'єднані на семантико-синтаксичному рівні мови у межах однієї твірної реченнєвої структури, напр.: Доші припинились//у дошні. Таким чином, ад'єктивна позиція залежного компонента субстантивного вторинного словосполучення у більшості випадків є комунікативно зумовленою, визначається тільки у функціонуючому реченні і залежить від його актуального членування.

У висновках до роботи формулюються теоретичні узагальнення та результати дослідження семантико-синтаксичної структури субстантивних вторинних словосполучень:

1. Субстантивні вторинні словосполучення - це синтаксичні одиниці, що є синтаксичними дериватами реченнєвих структур і утворюються внаслідок синтаксичної редукції їх присудкового або підметового компонента. Прислівний зв'язок прилягання між головним і залежним компонентами у структурі субстантивного вторинного словосполучення не зумовлений валентним поєднанням предикатної семантики семантично елементарного речення із залежною від неї аргументною семантою.
2. Твірну базу для субстантивних вторинних словосполучень становлять:
  - а/ прості речення, що репрезентують семантично елементарні речення /для субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і залежного компонентів/;
  - б/ прості речення, ускладнені детермінантами другорядними членами, які є результатом згортання семантично складних речень /для субстантивних вторинних словосполучень з предметною семантикою головного і предикатною семантикою залежного компонента або для субстантивних вторинних словосполучень з предикатною семантикою обох компонентів/.
3. Характерною рисою субстантивних вторинних словосполучень, що відрізняє їх від субстантивних вторинних словосполучень з категоріальним /прикметниковим/ вираженням формаль-гра-

матичних атрибутивних відношень в присустановній позиції віддієслівних або відіменних кових ед'єктивів.

- 4. При утворенні субстантивних вторинних словосполучень з предикатною семантикою залежного компонента їх базові власне-семантичні структури можуть зазнати трьох типів перетворень:
  - а/ комунікативного розчленування єдиних двочленних власне-семантичних відношень, якими пов'язуються семантично елементарні речення у структурі семантично складного;
  - б/ синтезу двох типів власне-семантичних відношень і витворення нетотожних власне-семантичним семантико-синтаксичних відношень;
  - в/ комунікативного розчленування єдиних двочленних власне-семантичних відношень з подальшою трансформацією їх у формально-семантичні відношення.
- 5. Субстантивні вторинні словосполучення здебільшого є одиницями мовлення, виділення яких залежить від актуального членування речень, комунікативних завдань повідомлення.

З теми дисертаційного дослідження опубліковані такі праці:

- 1. Семантико-синтаксична структура субстантивних вторинних словосполучень // Мовознавство. - 1998. - №. - С.57-63.
- 2. Субстантивні вторинні словосполучення в аспекті семантичного синтаксису // Тези Всеукраїнської науково-практичної конференції "Сучасні аспекти дослідження граматики української мови і лінгвістичні основи викладання шкільного курсу". - Полтава, 1992, - С.101-102.
- 3. Зінки з Поділля, металурги із Запоріжжя // Культ. слова. - 1994. - Вип. 45. - С.76-79 /у друці/.

Підписано до друку 9.03.94р. Формат 60х84/16

Папір офсетний. Умовн.-друк.аркуш,06.-вид.аркуш 0,1.

Тираж 100. Замовл. 143 .

Поліграф.дільн. Інституту електродинаміки АН України, 252680, Київ-57, проспект Перемоги, 56